

FRANCZIA ADATOK AZ 1664. ÉVI SZENT-GOTTHÁRDI CSATÁHOZ.

(Első közlemény.)

Simonyi Ernő Londoni Okmánytárában ¹ a British Museum gyűjteményeinek leírásánál egy kéziratot említ, mely szerinte «egy francia utazónak naplója, ki a XVI. század végén utazott Németországban és Magyarországon egy részében, többi között Mosony vagy Vas megyében megyei tisztviselők társágában alkalmasint forsponton utazván, ezekkel érdekes társalgását leírja és őket igen kedvezően jellemzi.» Ebből a leírásból senki sem olvasná ki, hogy a könyvnek cziméül ott áll tisztán: *Relations des voyages faits en Allemagne, Hongrie et Italie dans les années 1664 et 1665* (tehát a 17-dik század vége felé!) és hogy az illető utazó, a francia segédesapatokkal jöven el hozzánk, végignézte a *szent-gotthárdi csatát*.

Az írónak neve sehol sincsen megemlítve, csak az, hogy több helyen misét mondott. A szigorú kommentárok alapján, melyekkel katolikus egyházi dolgokról, jezsuitákról, barátokról, szentekről, csodákról ír, és egyéb körülmények után ítélve is, úgy látszik jansenista volt szívében. Valószínű, hogy *de Brissac hercegnék*, a francia csapatok egyik önkéntesének volt a házi káplánja, még pedig annak a Brissacnak, kinek *Muzsai Vitnyédy István* egy lovat ajándékozott augusztus 21-én. Vitnyédy már 1664 július 23-án jelenti egy levelében, hogy a

¹ *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történeti Emlékek.* I. osztály: okmánytárak. 5. kötet: Magyar történelmi okmánytár, londoni könyv- és levéltárakból. 1521—1717. Magy. Tud. Akad. történelmi bizottságának kiadványa. Pest, 1859, 44. l., 19. 568. szám alatt.

franciák (t. i. a francia segítő csapatok) Sopronba érkeztek s hogy ő tisztelgett a fővezérüknél; később pedig búcsúzó leveleket írt több francia embernek u. a. év október 18. és 19-én. De Brissac herczeg, mint alább látni fogjuk, nem volt ezen csapatok közt. A fővezér, kinél Vitnyédy tisztelgett, Coligny gróf volt, ki akkor még csak a francia gyalogsággal érkezett meg a német birodalmon és Bécsen át Sopronba. Egy másik csapat, még pedig lovasság (26 compagnia), Olaszországból volt hazánkba rendelve.¹ A francia király a pápa megijesztésére küldötte őket oda; de az ügyet békés úton intézték el, mire a lovasokat előbb *Marburgba*, utóbb pedig *Radkersburgba* rendelték, a hol csatlakoztak többi honfitársaikhoz. Ezekkel az olasz földről érkezett segítő csapatokkal sem jött Brissac, mert ő egyenesen Franciaországból jött el Bécsbe s onnan Gráczon át Szent-Gotthárd alá.

Coligny gróf maga írja emlékirataiban, hogy midőn a császár Bécs mellett *Minquindorff*-ban (a párisi egykorú *Gazette* szerint *Munkensdorff*-ban) megszemlélte a francziákat, nagyon sajnálta, hogy csak a gyalogság volt jelen.

Furcaság gyanánt megemlítem, hogy Brissac herczegnek hintója és szolgálai fekete-sárga szinekkel voltak díszítve (Un grand train dont les couleurs estoient jaunes avec des veloutes noirs).

A feljegyzéseket magába foglaló vaskos kötet két részből áll: elseje 432, másodika 921 lapra terjed (körülbelül 220 szóval egy-egy lapon); de csak valami 100 lap érdekli a magyar történetírást, a mit ugyancsak rövidre kell fognom, s nem adhatom szószerint, mert az elbeszélés hébekorban nagyon is bőbeszédű. Ezenkívül az eseményeket csak attól az időponttól kezdve írom le, a mikor Bécsből jövet Grácztot már elhagyta a szerző, mert szorosán véve, csak ez bír érdekléssel reánk nézve. Leírása fölötte érdekes és tanulságos is, még pedig azért, mert sok olyan apró részletet jegyzett fel, a mit a háborúskodáshoz

¹ *Die Feldzüge Montecuccolis gegen die Türken, von 1661–1664.* Nach Montecuccolis Handschriften und anderen oesterreichischen Originalquellen. Oesterreichische militärische Zeitschrift. Jahrgang, 1828. II. Band, 4. Heft. 16. 1.

szokott katona elhallgatott volna, mint mindennapi és közönséges dolgot. Sok, neki teljesen új és szokatlan dolgot is látott, a mi meglepte őt épúgy, mint meglepi most is a 20-ik században élő embert, kinek talán fogalma sem volt eddig arról, hogy a 17-dik század végén mily viszonyok közt folyt le a háború.

Az áttekintés megkönnyítése végett két részre osztottam ismertetésemet. Az elsőben a *szent-gotthardi csata előtti élményeket* írom le, míg a másodikban *magára a csatára és az ez utáni eseményekre* vonatkozó feljegyzéseket vetem papírra.

I.

Menet Gráczból Szt-Gotthardra.

1664 július 17—24-ike közt *Gráczban* tartózkodtak a francziák, hol bevásárlásokat tettek a magyarországi hosszú útra. Már Ratisbonban királyuknak ügyvivője, Mons. Gravelle, a diétánál figyelmeztette őket, hogy milyen országba készülnek és útmutatást és jó tanácsokat adott nekik: bort ne sokat igyanak ott, mert a magyar bor nagyon fölhevít; vizet csak felforraltan igyanak, mert a víz természetes állapotában veszélyes; sok gyümölcsöt se egyenek, mert rosszfajtájú (pedig később ugyancsak megszerette és ette papunk a magyar gyümölcsöt) és végül, hogy az éjszakák nagyon hidegek még nyáron is és azért jól takarózzanak be. A magyar parasztokról úgy látszik nagyon rossz bizonyítványt állíthatott ki Gravelle, a mint azt alább látni fogjuk.

Gráczból jövet *Leibnitzben* háltak meg (jul. 24.), hol 900 francia lovas csatlakozott hozzájuk. Másnap átkeltek a *Mura* folyón egy hidon s azonnal hadi rendbe (en guerre) sorakoztak és folytatták tovább az utat, mintha ellenséges vidéken haladtak volna keresztül és nem «en estappe» mint békés országban. Különben még portyázni is kezdetek s nem vették pénzen, mint eddig, az élelmi szereket stb. még az előkelő emberek sem (mesme gens de qualité), ámbár busásan el voltak látva mindennel. Papunknak ez azt a mesét juttatta eszébe, melyet Náthán proféta beszélt el Dávid királynak a gazdag emberről,

kinek sok volt a nyája, csordája és a szegény emberről, kinek csak egy kis anyajuha volt és ezt is elvették tőle.

Aznap éjjel a francziák egy nyomorult csürben háltak meg egy elhagyatott faluban, miután a parasztok elmenekültek az erdőkre; papunk egy kemenczébe bújt éji szállásra, a mely még meleg volt, mivel a parasztok valószínűleg kenyeret sütöttek benne, mielőtt elmenekültek.

Julius 26-án *Locknitzban* háltak meg. Egész éjjel esett az eső s nagy volt a sár mindenhol. Nem ismervén az utat, sok ügyük-bajuk akadt, mert a falunak utczái szűkek voltak és sok volt benne a kerítés, a kátyú és a posványos hely. Ezért nehezen fordultak a hatlovas kocsik is. Ámbár még nem voltak pogányok közt, annyi istenkáromlást hallott, mint eddig életében soha; mindenki szabadon forgatta kezében kardját és pisztolyát, hogy nyomatékosabbá tegye adott parancsát.

Még aznap *Rakelsbourgy*¹ (Radkersburg) falu mellett mentek el, mely négy bástyával (bastion) volt megerősítve és a Mura folyó is védelmezte. A magaslaton egy vár állott. A francziák azonban nem mentek be a faluba.

Mielőtt a napló további feljegyzéseinek ismertetését folytatnám, az események megértése végett szükségesnek látom főbb vonásokban leírni az 1664. évi hadjáratot és pedig azon időponttól kezdve, a mikor július hó 7-én a törökök légerőpítettek *Zrinyivárat*.²

Július 8-án a törökök podgyászukat és vonatukat, valamint tüzérségük egy részét is *Nagy-Kanizsa* felé indították; 12-én a csapatok felgyújtották táborukat és ugyancsak *Nagy-Kanizsa* irányában elvonultak. Jóval ezelőtt (már jul. 4-én) török portyázó különítmények vonultak el a Rába völgyébe, a hol ezek megsarczolták és fel is égették a falvakat.

Július 14-én a Mura mögött álló császáriak is elindultak *Neuhof*-felé azon szándékkal, hogy átkelnek a Murán és egyesülnek a német birodalmi és a francia segítő csapatokkal.

¹ Így látjuk Lazius mappáján is 1556-ban.

² A hadjárat részleteire nézve lásd *Had történelmi Közlemények* 1891. évfolyamának 297. és 596. l.

15-én a császáriak *Neuhof* (Mura-Szerdahely) alá értek; 16. és 17-én átkeltek a Murán és egyesültek a badeni örgróf vezette birodalmi hadakkal. 17-én Nádasdy *Lentire* menetelt, megszállotta a Kerkapatak mentét, míg a badeni örgróf vezette birodalmi csapatok *Alsó-Lendváig* nyomultak előre. Ezek tehát biztosították a fősergek átkelését a Murán.

Közben a török sereg összpontosult *Kanizsa* alatt, 15-én ostrommal megvette *Kis-Komáromot* és miután két napot pihent, 18-án *Kanizsa* alá visszahúzódott.

A Montecuccoli vezette szövetséges sereg eleinte *Lentín* át *Lövőre* akart vonulni, de a mikor *Kis-Komárom* elestéről és arról értesült, hogy a hadvezér *Kanizsa* felé visszahúzódott, még 18-án is a Mura mentén maradt, pihenőt tartott s várta, hogy merre vonulnak a törökök.

19-én *Lenti* felé indultak el a szövetségesek azon elhatározással, hogy *Egerszeg* alá vonulnak. Az útban azonban hírül esett, hogy a törökök előcsapatai már megelőzték őket és *Egerszeg* alatt járnak a végből, hogy fedezzék és biztosítsák a fősereg idevonulását.

A francia segítő csapatok július 18-án *Radkersburg* környékén egyesültek.

A birodalmi hadak vezetői a szövetséges hadsereg élelmezésének minősíthetetlen rosszasága miatt semmiféle hadi vállalatba bocsájtkozni nem akartak. Hasonló okok miatt tagadták meg a főserghez való csatlakozásukat a *Radkersburg* körül álló francziák is.

Ily körülmények között Montecuccoli nem kockáztathatta a további előnyomulást, mert az ellenséggel való összeütközés számára vereséget rejtegetett magában, egyrészt csapatainak elégtelensége, másrészt a hiányos élelmezés, járványos betegségek és egyéb bajok miatt. Ennélfogva a császáriak július 20-án visszavonultak *Alsó-Lendvára* a végből, hogy *Dobronakon* és *Mura-Szombaton* át eléje vonuljanak a *Radkersburg* körül álló francziáknak, az egyesülés után pedig a *Rába* vonalához nyomuljanak a törökök feltartóztatása végett.

Nádasdyt már 20-án egyenesen a *Rába-völgyébe* irányították, hogy minél előbb egyesüljön a *Körmendnél* álló *Batthiány* csapataival.

Julius 21-én a császáriak Mura-Szombatra értek, 22-én pedig ugyanitt egyesültek a francia segítő csapatokkal.

Már július 21-én, a mikor Montecuccoli Alsó-Lendváról Mura-Szombatra vezette seregét, híre érkezett annak, hogy a törökök mintegy 15,000 lovasa *Körmend* alatt prédál. Erre Montecuccoli elhatározta, hogy összes lovasságával és a könnyebb ágyukkal *Szt. Gotthardra* előresiet és megakadályozza a törökök átkelését a Rábán mindaddig, míg a főszereg is beérkezik ide. A gyalogság és a vonat ugyanis a rossz utak miatt nehezen vergődött át a hegyes vidéken. Ehhez képest 24-én az egyesült német és francia lovasság már *Szt. Gotthard* alatt állott.

Még a Montecuccoli vezette császári sereg egészségi állapotára, valamint élelmezésének rosszaságára, vagyis a sereg ütőképességét lényegesen befolyásoló körülményekre nézve kell egyetmást megjegyezni, hogy kiegészítsük és megértsük a szemtanu feljegyzéseit és megfigyeléseit.

A császári csapatok a Mura és a Dráva között a lehető legegésztelenebb területen táboroztak. A Dráva és a Mura Magyarországon teljesen szabályozatlan volt akkor olyannyira, hogy néha igen rövid idő alatt megváltoztatták folyásukat. Megesett, hogy a hol nem sokkal az előtt mocsár volt, később száraz mező terült el; a szigetek megszűntek és máshol keletkeztek; még a falvak is hol a jobb, hol pedig a balparton feküdtek. Általában véve vizenyős és mocsaras volt a talaj.

Mint hogy a hadikészleteket a Duna mentén halmozták fel, a hol legelőször a főszereg működött, a Mura körül hadakozó sereg számára majdnem semmit sem gyűjtöttek össze. A bevásárlásnál a lakosság hihetetlen magas árakat szabott meg. A pénz is kevés volt. A harácsolástól eltiltották a csapatokat az ország lakosságának kiméltése végett. A termékeny Ausztriával az összeköttetés csak a folyóvizek mentén volt lehetséges, mert a lakosság képtelen volt fuvarokat adni a hadikészletek szállításához. A kevésbé termékeny Stiriából összegyűjtött élelmi czikkeket csakis a Murán szállíthatták; de sehol semmiféle olyan pontjuk nem volt, a hol az élelmi- és lövészereket biztonságban és oly mennyiségben halmozhatták fel, a

mely elegendő lett volna a nagy seregeknek. A magyar vidékeket a törökök kifosztották, a lakosság pedig az erdőségekbe menekült s így e részről sem remélhetek semmit sem. A szökések napirenden voltak; a rabló katonákat a házuktól, vagyonuktól megfosztott és ugyancsak szükölködő lakosság elfogdosta és a legtöbb esetben kirabolta és agyonütötte. Ily körülmények között a sereg létszáma napról-napra fogyott.

Hogy e viszonyok valóban fennállottak, kitűnik majd a naplóíró alábbi elbeszéléséből is.¹

Folytatván már most a francia feljegyzéseinek ismertetését, azt mondja, hogy az utat nem ismerték és azt sem tudták, hogy a keresztény hadsereg hol táborozik. Később, midőn eljutottak Rómába, elpanaszolta a pápának, hogy mily hanyagúl és rosszúl bántak velük a császár miniszterei Magyarországon s hogy a császári komisszárius, a ki a magyar határ felé vezette őket, elbújt Radkersburgban, sőt utólag meg is szökött tőlük.

Radkersburg után mintegy $\frac{1}{4}$ mérföldnyire (lieue) egy korábbi tábor nyomaira akadtak, de semmi jelét nem találták annak, hogy a sereg mily irányban haladt tovább. Itt egy szerencsétlen, mintegy 55 éves beteg németre akadtak, a ki egészen meztelenül a hasán mászott ki viskójából, ámbár igen hideg volt az idő. A parasztoktól való félelmében papunk semmit sem tehetett érte s különben sem tudott németül és nem is szállhatott ki a hintóból, hogy segílyt adjon, mert tovább kellett utaznia.

A szövetséges seregek elszomorító állapotát igazolja a feljegyzés ama része, a mely azt mondja, hogy ezen és a következő napon, az úton mindenhol, mintegy 50—50 lépésnyire, hullákat és haldoklókat láttak, kik a kerítések aljában, vagy a kátyúkban (bourbiers) kiszenvedtek és fetrengtek. Nem tudom komolyan vagy szatirából jegyzi-e meg papunk, hogy *egy gon-*

¹ Ezen összefoglalásra nézve lásd: *Die Feldzüge Montecuccolis gegen die Türken* stb. című értekezést az *Oesterr. mil. Zeitschrift* 1828. évi folyama II. kötetének 4., 5. és 6. Heft-jében, valamint *Rónai Horváth Jenő*: Az 1664. évi Mura-Rába melléki hadjárat és a Szent-Gotthárd melletti csata című dolgozatát. *Had tört. Közlem.* 1891. IV. évfolyam, 297. és 596. l.

dolat vigasztalhatta őket e látványra, t. i. az miszerint, ezzel biztos jelük volt arra nézve, hogy egy keresztény sereg nemrég erre vonult el. Ugyanezen nap estéjén egy kis kápolnával bíró magyar faluba értek, mely tele volt zsúfolva katonákkal, a kik egymás hátán haltak ott meg. A kápolna közelében két francia nőre akadtak, kiknek egyikét majdnem holtra verték. Minél tovább haladtak, annál nagyobb volt a nyomor mindenhol. Útközben két vagy három kompánia német gyalogossal is találkoztak, kiknek alig volt jártányi erejük s arczszínük olyan volt, mint a halott embereké. Legtöbbjüknek nem volt se süvegjük, se czipőjük, se fegyverük; a kiknek pedig fegyverük volt, azok gyöngeségük miatt alig tudták azokat tovább czipelni.

A mint azután elfoglalták szállásukat, a pap fölkereste a francia nőket és a haldokló németeket, a kiknek ruházata teljesen átázott a hideg esőben. Megkérdezte őket, hogy megakarnak-e gyónni; de sem az elpáholt francia nő, sem a haldoklók nem adtak választ. Talán lutheránusok voltak — jegyzi meg — vagy pedig nem értették már meg őt. A császár komisszáriusa, a kit utoljára Radkersburgnál láttak, váltig biztatta a francia vitézeket, hogy csak menjenek tovább, ő maga azonban nyomtalanul eltűnt.

Jogosan jegyzi meg erre az író azt, hogy *furcsa dolgokra kell elkészülve lenniök.* Locknitz falú lakóai mind elmenekültek és menedéket kerestek egy vízzel teljesen körülvevett kastélyban vagy kisebb várban (chateau), a hová elvitték magukkal feleségeiket, gyermekeiket és marhájukat is. A nőket és a gyermekeket a falakon és a tornyokon látták egy szál ingben; némelyikük azonban fehér kendőt viselt, melyet a karuk alatt átvetve megkötöttek. Aznap éjjel Brissac és kísérete egy paraszt ember oly csürében (grange) hált meg, mely tele volt kévékbe kötött gabonával; ebből megabrakolták a lovakat. Az idegenek különben emberségesen viselkedtek, mert a falubeliek megnéztek a tábort aznap este és másnap reggel is, a midőn a francziák tovább indultak. Ez vasárnapon (jul. 27.) volt, a melyen papunk, az elindulás előtt, a csürben misét is mondott.

Az út (helyesen a híd, a melyen az átvezetett) a falutól mintegy 200 lépésnyire be volt szakadva s azért hosszabb meg-

állásra volt szükség, míg rözse-kötegekkel kijavították. Innen 400 lépésnyire egy ingoványos térséghez, vagy mocsaras helyhez érkeztek, a melyen keresztbe helyezett fenyőtörzseken át vezetett az út; még emberi hullákon is át kellett taposniok. Körülbelül egy jó negyed mérföld ($\frac{1}{4}$ lieue) volt az átjáró hossza, a melyen nagyon nehezen ment az átkelés, úgy hogy 100 török könnyen föltartóztathatta volna őket. A gyalogosok vízben jártak, a lovak csak nehezen haladhattak előre, a járóművek pedig szörnyen döcögtek a rossz padlón. Még egy mérföldet (lieue) haladva, egy szántóföld közepén állapodtak meg, a hol a gabona kévékbe kötve maradt. A lovakat megabrakolták, a népség is evett valamit és két órai pihenés után ismét megindultak; mivel féltek a törököktől valószínűleg egész éjjel tovább kellett menetelniök.

Szántóföldeken és réteken át haladtak tovább és nem csupán török rajtaütéstől tartottak, hanem a leskelődő magyar parasztoktól is féltek (!), mert hisz óva intették őket tőlük. Nagyon sok helyen csak egyenként juthattak előre; az erdők szélén látták a bujdosó magyarokat. Végre hosszabb időre megállapodtak egy oly magaslaton, melyet erdőség vett körül egészen; mindenfelé csoportokba verődött magyarokat láttak, kik úgy látszik, a málhás szekereket akarták hatalmukba keríteni. Ezért külön őrcsapatot rendeltek ki, a lovasságból pedig egy osztályt a málhás szekerek őrizetére rendeltek. Itt is mindenütt halottakra és haldoklókra akadtak, nemcsak a kerítések mentében, hanem a bozótok és cserjések között, valamint az erdőkben is. Az irgalmasságot is gyakorolták, mert kenyeret és bort osztogattak szét ama haldoklók között, kik még enni voltak képesek; három vagy négy ily szerencsétlent a hintó mögé is felültettek, kiknek az inasok vitték fegyvereiket; ily módon megmentették őket az éhhaláltól és a magyaroktól. Sok hullát találtak tovább is; többek között egy kerítés alatt egy szegény asszony hulláját is látták két gyermekével karjában. Az asszony és egyik gyermeke már kiszenvedett, de a másik, még csecsemő leány, holt anyja emlőjén csüggött ajkaival. Az urak egyike magához vette a csecsemőt és ápolta ezt, a mennyire az a körülmények közt lehetséges volt.

Ez volt valóban a háború első napja — mondja az író — reggeli 5 órától esti 10 óráig folyton meneteltek, mert alaposan félhetiek a törökök rajtaütésétől. A gyors és erőltetett menet miatt kénytelenek voltak a podgyászos szekereket egy jó óra járásnyira visszahagyni. Az éjszaka koromsötét volt. Végre tábort ütöttek egy völgyben, melyet erdővel borított hegyek zártak körül. Maguk sem tudták, hogy merre vezetett további útjuk. Miután pedig a málhás szekerek elmaradtak, sem kenyerek, sem sátraik nem voltak. Az éjszaka igen hűvös volt, mint rendszeren Magyarországon, de jó tüzet sem rakhattak, mert a nyers fa nem akart égni; csakis kevés száraz gallyból sikerült kis tüzet rakniok, a mely körül összegyűltek azután a fáradt vitézek és megbeszélték *főtisztjeik balgaságait, a kik ily gondatlan módon vezérelték őket*. A legbátrabbak közül egy kis csapatot küldöttek ki cserkészni. Ez azzal a hírral érkezett vissza, hogy 14,000 tatár portyázott a vidéken oly czélből, hogy a kis csapatot elfogja. E hirt eleinte el akarták titkolni, de Brissac herczeg és a környezete is nesztét vette a dolognak és nagyon megijedtek. Utóbb elterjedt a hír az egész táborban is és nagy nyugtalanságot okozott; a csapatoknak megparancsolták, hogy fegyvereiket készen és rendben tartsák. Különös, hogy e riadó ellenére, a lovakat mégis legelészni engedték! Két óráig pihentek még így, a mialatt papunk meggyóntatta környezetét, a herczeg pedig szétozította pénzét a pap és úri társai között, 200 aranyat (ducats) adván egyenkint. Közöttük volt egy francia úri ember is, aki Konstantinápolyban megtanulván törökül megtanította a többit arra, hogy mit kell mondaniok törökül, ha esetleg elfognák őket; nevezetesen azt kellett kérniök, hogy állítsák őket a nagyvezér elé. Különben az egész éjszakát álmatlanul töltötték minden pillanatban várván az elindulást; senki sem nyugodhatott le, miután a sátrak nem érkeztek meg, viskók építésére pedig nem volt elég idejük. Ő maga, Brissac meghívására, ennek kocsijában pihent egy ideig, de a mint mondja, annyi ideje sem maradt, hogy egy «Miserere»-t elmondhasson, mert kiszállt a hintóból, miután képtelen volt nyugodni abban a tudatban, hogy 14,000 tatár leselkedik a közelben!

Hajnal hasadtával «lóra» (boute-selle) fújtak és a csapat

tovább indult az ország belsejébe azon reményben, hogy nemsokára reáakadnak bajtársaikra (nos gens). Páristól idáig a herczegnek hatlovas hintójában utazott a pap, de most *inkább lóra szállt biztonságból, mert a törökök esetleges támadása esetében könnyebben megmenekülhetett volna!* De mivel a málhásszekerek még két mérföldnyire voltak (2 lieues) mögöttük, be kellett várni ezek megérkezését, nehogy esetleg az ellenség kezébe essenek. Ezalatt egy falat kenyeret kaptak és vízzel nagyon is meghigított bort, a mi elég kevés volt oly embereknek, kik már 24 óra óta koplaltak. Négyen egy sou (5 filler) ára (un soi de pain) kenyeret ettek meg. Végre megérkeztek a társzekerek s velük az ennivalók; de sajnos esti 8 óráig nem juthattak hozzájuk. A mint az első szekér behajtott a táborba, gödörbe jutott és megakadt, a mi további késedelmet okozott. Végre más irányba terelték a vonatot, a mire valamennyi szekeres mind első akart lenni. Felbomlott a rend és kivont kardok és lövésre szegzett pisztolyok kíséretében iszonyú káromkodások hangzottak el.

Végre együtt voltak az összes szekerek; de ekkor minden felesleges holmit ledobáltak róluk, hogy a törökök közelsége miatt gyorsabban menetelő csapatokat is követhessék. Ez ellen azonban az önkéntesek tiltakoztak hangosan, mert a kátyúban épen az ő szekerük rogyott össze s mindenük, még a ruhájuk is, odaveszett. A mint azután a francia csapat elindult, előjöttek az erdőben rejtőzött parasztok és zsákmányul ejtették a visszamaradt málhát. Már-már attól is féltek, hogy a csapat utóvédét is meg fogják támadni; ez azonban vak lármának bizonyult, mert a parasztok csak a visszamaradt holmira voltak éhesek. Az utak állandóan nagyon rosszak voltak. A vidék hegyes és sűrű erdővel borított volt mindenfelé. A szoros helyeken egyenként, a nyílt térségeken ellenben hadi rendben menetelt a sereg az ellenségtől való félelmében. Négy vagy öt ily szoros úton (défilé) haladtak át, a melyeknek egyike, egy erdön át, nagyon is hosszú volt.

Az első útszorostól mintegy 4—5 mérföldnyire (lieue) sűrű füstgomolyokat láttak s így tudták, hogy a törökök nincsenek már nagyon messze tőlük, mert azok mindenütt mindent felgyujtanak. Alig mentek tovább egynegyed mérföldnél, midőn

balkéz felől, mintegy két puskalövésnyire, egy égő falut pillantottak meg. Az ide és jobbra küldött cserkészek azonban senkire sem bukkantak. A törökök azonban már nem lehettek messzire, mert minél tovább hatoltak előre a francziák, annál sűrűbben emelkedtek égnek a füstoszlopok.

A következő nap élményei után ítélve — írja a pap — alapos volt a gyanúnk s valóban közelebb voltunk az ellenséghez, mintsem hittük, mert cserkészeink azt jelentették, hogy egy szomszéd magaslatról mintegy 4—5 ezernyi hadsereget pillantottak meg, mely egy völgyben egy nyomorult falu (bicoque) közelében szállott táborba; csak azt nem tudták (!), vajjon keresztény csapatból vagy törökökből áll-e az? Ezért kivont karddal, támadásra készen csatarendben vonultak föl szabad kantárral, igen előnyös rendben és pedig úgy, «mint az szokásban volt egy hegyen». Ez állásban maradtak reggeli 11 órától esti 7-ig, a midőn parancsot kaptak a továbbindulásra. A míg itt vártak, a pap fölkereste a sövények tövében heverő sok beteg embert, kiknek legtöbbjük már haldokolt s nem ügyeltek vigasztaló szavaira, mert vagy nem hallották őt, vagy ha igen, nem hederítettek reá, mivel németek és valószínűleg még lutheránusok is voltak; ott is hagyta őket.

Míg így a hegy tetején csatarendben vártak a francziák, parancs érkezett hozzájuk *De la Feuillade* maréchal de camp-tól, hogy küldjenek ki néhány lovas kompániát 3000 török ellen, a kiket föl akart tartóztatni. A pogányok ugyanis átkeltek a Rábán, a melynek partján a keresztény sereg is táborba szállt. Engedve a parancsnak, egy lovas osztályt küldöttek ki, még pedig azt, melyet *Baradas* vezérelt. Ehhez csatlakozott *Brissac* herczeg is és pedig véglegesen, mert a francia király megparancsolta, hogy az önkéntesek ne tegyék ki magukat veszélynek minden alkalommal, hanem válasszanak maguknak egy bizonyos kompániát és ennél maradjanak meg mindvégig. *Brissac* herczeg, a ki ekkor még sehova sem volt beosztva, azért szegődött *Baradas* hadosztályához, mert ezt rendelték ki elsőnek. Ő azonnal a csapat élére állott, ámbár sem nem evett, sem nem ivott semmit tegnap dél óta, kivévén azt a falat kenyeret és kerty vizes bort, a melyet velünk megosztott. A kirendelt csapatoknak

egy hidat kellett volna megszállaniok, a melyen, a hír szerint, a törökök átkeltek, s a melyen ezeknek vissza is kellett volna térniök. De a hír hamisnak bizonyult és semmi sem történt e napon, kivéven egy kis csatározást néhány törökkel a folyó tulsó partján; a törökök közül néhányat megöltek a nélkül, hogy a francziák közül valaki megsebesült volna. Ezután a francziák visszatértek a derékcsofathoz.

A míg a kiküldött francziák a hidnál lesték a törököket — írja a szerző — ő egy úri emberrel lement a völgybe, nem kíváncsiságból, hanem éhségtől hajtva, mert mint a hogy említette már, 24 órán át csupán $\frac{1}{4}$ solt (1·25 fillér) érő kenyérral kellett beérnie. Kirándulása azonban, legalább a kenyér dolgában, sikertelen volt, a miért is megint kifakad a császár miniszterei ellen, kik a csata küszöbén éhen halni engedik a 400 mérföldről (lieues) segítségre jövő vitézeket. Ezután lefeküdt s a midőn fölébredt, megszemlélte a hadsereget és a tábort, mely valamivel hosszabb volt mint széles; árkot is ástak körülötte védelmül a törökök ellen. A bejáratot két apró ágyú védte; ezekben azonban nem volt nagy köszönet, mert csak 7—8 fontos golyót vethettek. A tábor igen szomorú látványt nyújtott: mindenütt nyomoruság és nélkülözés jelei mutatkoztak. A maroknyi német gyalogság valóban szánalmat keltett; szegény nyomorult emberek mind le voltak soványodva a hosszú böjtől és alig tudtak a lábukon állni gyengeségük miatt.

Az egyik katona, ki a város árkába húzódott természeti szüksége elvégzése végett, gyengeségében összerogyott és két órán át fekve is maradt.

Szent-Gotthárdra nézve, a hol sétálgattak a francziák, ezeket mondja a napló írója: kis város, a mely époly sajnálatra méltó látványt nyújt, mint a tábor; falai fölötté gyöngék (faiblesse mesme); kerítése több helyen egyszerűen fából összetakolt, mely kívül és belül sárral tapasztott (claires de bois enduites de boue); a falakon kívüli árok keskeny és inkább békáknak szolgál lakóhelyül, mint a város védelmére. A falakat hitvány körtornyok védelmezik, melyeknek tetején az oda menekült szerencsétlen magyarok álldogáltak feleségeikkel és gyermekeikkel

még pedig mind egy szál ingben. A templom tornyában (le clocher) is menekülteket láttak.

Este 6 órakor a francia a lovasság, a mely eddig csata-készen a hegy tetején állott, parancsot kapott az indulásra és az átkelésre a Rábán Szent-Gotthárdnál. A podgyászával együtt felkerekedett lovasság átment a szegény helységen (bicoque), majd átkelven a hidon, a folyó túlsó partján, mintegy jó fél mérföldnyire (lieue) Szent-Gotthárdon alul (au dessous), táborba szállott a folyó partjának mentén. Táboruk a mezőn volt, melyen még kaszálatlanul állott a vetés. Gyönyörű mezőségen haladtak át mindenhol. A vetés török (blé de Turquie) és szerencseny buzából (blé sarrazin), árpából, zabból állott; volt még mindenféle zöldség is, u. m. kelkáposzta, borsó, bab, czékla és más egyéb; ezekben tehát bővében lettek volna, ha a lovak le nem tapossák. A csapatok sátrakat ütöttek (on planta nos pavillons) és meg is vacsoráztak, még pedig jobban mint az előző estén, mert ezúttal velük volt az eleség; a nyugvó csapat egyideig zavartalanul pihent, de később, a keresztény sereggel egyenlő magasságban és a Rába túlsó partján fölvonultak a törökök előőrsei (valószínűleg előcsapatai), a melyek kellemes zenéjükkel véget vetették az alvók álmainak (ils jouaient, assez agréablement). Az ellenséges had trombiták helyett sípszó, furulyák és hobóék (hauts-bois) hangja mellett vonult fel. Papunk nem tudta, hogy mire magyarázza e hajnali zenét (aubade), fölkelte és óvatosan félrevonta a sátora nyílását eltakaró vásznat. Valószínűleg meg is rémült a midőn látta, hogy e szép zenebona (tintamarre) a törökök megérkezését jelenti, mert ezt írja: ki hihette volna el, hogy ezek a csunya pogányok ily szép zeneszóval pusztítanak és öldökölnek! Majd így folytatja: A török gyalogság dob-szóra menetelt, a mi azonban már kellemetlen zajt okozott, mert a dobok nem olyan formájúak, mint a francia katonaságé, hanem hosszúkásak (itt egy szó olvashatatlan) és nincs bennük összhang; azonkívül úgy verik a dobot, mint Franciaországban a temetéseknél szokás, vagyis az adott hangok fölötte kellemetlenek és szomorúak. A törökök különben oly közel jöttek a folyó partjához, hogy pisztollyal akármelyikünket könnyen agyonlöhették volna, mert a Rába itt nem volt szélesebb, mint nálunk

otthon a Marne. Nemcsak a turbánjaikat láttuk, hanem még az arcvonásaikat is fölismerhettük; vörös zászlóikon tisztán láttuk a kis fehér félholdat is. Sok ilyen zászlót vittek, de ezek kisebbek voltak a mieinknél, kivéven a főzászlót, mely ép oly nagy volt, mint a miénk. Az apró zászlóból mintegy 20 volt minden kompániában, vagyis mindenfelé libegett-lobogott a sok apró zászló.

A különös zene és a törökök közelsége úgy látszik félelemmel töltötte el elbeszélőnket, főleg a mikor észrevette, hogy a hitetlenek átkelni készülnek a Rábán. Tüstént elhozatta lovát és egy csendesebb lövőtávolságon kívüli helyre vágatott, mert, a mint írja: sátorában a nagy zenebona miatt nem olvashatta el a breviáriumot!

A keresztény sereg teljes nyugalommal nézte az ellenség fölvonulását; a táborban semmi riadás nem volt, csakis azok a keresztény csapatok keltek át a Rábán Szt. Gotthárdnál és telepedtek le a francziák mellé ezekkel egy vonalba, a melyek a francziák megérkezése alkalmával a megelőző napon a Rába jobb partján tanyáztak és tűrhetetlennek találták ott a hőséget.

A törökök megérkezésük után azonnal folyóújtottak egy falut és fölpörzsöltek egy elég csinos templomot is, a mely a Rábához közel a dombon feküdt. Azt mondja továbbá a napló írója: a pogányok azonnal fölpörzsölnek minden házat és templomot, a mi útjukba akad; szerencsénk volt, hogy idejében ide vonultunk, mert ha még egy félnapot késünk, a törökök körmei közé kerülünk! Hamar bekövetkezett, hogy — a mint a Rába tulsó (jobb) partján ütött táborunkat elhagytuk — a törökök, a mi táborhelyünket is elfoglalták.

Az író nem valami fényes bizonyítékát adja bátorságának azzal, a mikor ezeket írja: Puskalövésen kívül eső csendes helyen elolvastam a breviáriumot, majd visszamerészkedtem a sátoromhoz, hol éppen reggeliztek; de kimentvén magamat, nem maradtam sokáig a veszélyes helyen, a mi miatt ki is nevettek. Ámde azzal védekeztem, hogy a puskaorláz kileli még a legbátrabb embert is («metus cadens in constantem virum» teszi hozzá latinul) és különben is már megtanultam a hadseregnél

azt az üdvös szabályt, hogy csak bolond ember ölti meg magát olyan helyen, a hova nincsen kirendelve!

Némileg megvigasztalódott papunk akkor, mikor nemsokára ezután egy puskalövésnél valamivel messzebb hátra rendelték a tábornokot, a mire ezt az épületes megjegyzést tette: lám a tábornokok, kik többet értettek a haditudományhoz, mint én, szintén veszélyesnek tartották a helyet!

A tábor hátravonulása közben apróbb csatározások történtek. Ezeket egy önkéntes a *Des Fourneaux* kompániájából kezdte meg és pedig: *Marquis de Manon d'Alègre*. Ez ugyanis a folyó tulsó partján egy törököt pillantott meg, a kinek jelekkel értésére adta, hogy löni készül. A török megértette őt, a mire a francia vállához emelte fegyverét és czélt. De a török megelőzte a francziát, mert a következő pillanatban egy golyó (un coup de choc) járta át a nyakát (a szöveg szerint a torkát).¹ A lövés elég szerencsésen érte a marquist, mert a golyó jobb-fülén kissé alul találta őt, de mintegy négyujjnyira alább ismét kijött, a nélkül, hogy több kárt tett volna benne, minthogy meghorzsolta a bőrét. Hogy a törökkel mi történt, azt a marquis maga sem tudta megmondani, csak annyit tudott, hogy a pogány testének közepére czélt.

Ezen epizódot komolyabb csatározás követte. A pap azonban nem sorolja fel őket, kitér a részletezés elől, noha érdekesek lehetnek, mert azt mondja, hogy sok szép haditettnek volt szemtanuja. Egyet azonban mégis elmond (és pedig vakmerő dolgot, mert azt írja: bravado): Egy tuzat francia gyalogos összebészelt, hogy átusszák a folyót és elcsipik a tulsó parton legelő török lovakat. Hárman közülök csakugyan átusstak, kilenczen pedig az innenső parton elbujtak a bokrokban. A szabadon legelésző lovakból hármat a francziák elfogtak, magukkal hoztak és beugrottak velük a vízbe. Szerencsétlenségükre azonban a lovak békót viseltek, a mi miatt ezek úszni nem tudván, a vízbe fultak. Közben a törökök észrevévén a csinyt, lovaik

¹ A napló írója szerint «choc» volt a neve a török lövőfegyverének. Ennek két ravasza volt, egy fönt és egy alant. Mind a kettő a serpenyőre csappant (qui portent sur le bassinet).

megmentésére siettek. A bokrokban rejtőző francziák azonban sortűzzel fogadták őket s mintegy nyolczat vagy kilenczet lelőttek közülök.

A körmendi harcra nézve nem találtam érdemleges dolgot a naplóban. Az író nem volt jelen ennél s így keletkezik ama téves állítása, hogy a törökök itteni átkelését *csupán a francia csapatoknak a fele akadályozta meg*. Említést érdemel azonban azon följegyzése, a melyben ismét összeszedja a császár minisztereit és pedig azért, mert a francia *csapatoknak oly golyókat adtak, a melyeket előbb meg kellett faragni, hogy betolhassák őket a puskák csövébe!*

KROPF LAJOS.